

Հրատարակչատան կողմէ

«ԿԱՄ մատենաշար»ի այս երկրորդ միատորը ժԹ. դարու երկայնքին տեղի ունեցած ազգայնացումի երեւոյթին կ'անդրադառնայ, իրարմէ անջատելով ու կողք կողքի դնելով անոր երկու երեսները՝ ազգային բանասիրութեան սկզբնատրուպիւնը եւ առասպելաբանական կրօնքին գիտը:
Յաւելուածին մէջ հրամցուած են Դանիէլ Վարուժանի «Կրօնքներ» վերնագիրով ծանօթ էջերը, բնագիրէն վերընթերցուած, եւ Ֆրանց Քաֆքայի «Ժողեֆինա»ն, որուն հայերէն այս թարգմանութիւնը լոյս տեսած էր ատենօք «Ինքնագիր»ի կայքէջին վրայ:

Հրատարակուիժեան ու խմբագրուիժեան վերաբերեալ

**ԳԵՂԱԳԻՏԱԿԱՆ
ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ**

Արաս Հրատարակչություն
A r a s Y a y ı n c ı l ı k
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 231/Kat 1
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 243 06 02
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com
Sertifika No: 44967

ARAS - ԱՐԱՍ 318

ԳԵՂԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆ ՈՒԹԻՒՆ
Մարկ Նշանեան

Ստուգող խմբագիր՝
Թագուհի Սուսուրեան
(Հայ գրքի կեդրոն)

Կողք եւ էջադրում՝
Վահագն Քէչիչեան

Կողքի պատկեր՝
Գրիգոր Տապանեան
(«Մենք տպագրություն 1», 50×70 սմ)

Տպագրություն
Վիզիտին Պասըմէվի

Փետրուար 2025, Իսթանպուլ

ISBN 9786257460606

ԿԱՄ
մատենաշար

**ԳԵՂԱԳԻՏԱԿԱՆ
ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ**

ՄԱՐԿ ՆՇԱՆԵԱՆ

ՔՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

<i>Երկու խօսք</i>	9
Ա. ԱԶԳԱՅԻՆ ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՍԿԶԲՆԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆԸ	15
<i>Ներածություն</i>	17
1. <i>Ազգայնական ենթակառույցը</i>	22
2. <i>Հնախօսություն եւ ուղեգրություն</i>	82
3. <i>Մինաս Բժշկեանի ուղեգրությունները</i>	137
Բ. ԿՐՕՆՔ ԵՒ ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ	175
<i>Նախաշաւիղ՝ քննադատություն, սրբազնություն</i>	177
<i>Առասպելաբանական կրօնքի գիւտը</i>	201
<i>Կրօնագիտություն եւ ազգաբանություն</i>	243
<i>Առասպել, արուեստ, քաղաքականություն</i>	281
<i>Քաֆքայի ժողեֆինան</i>	315
ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ	329
<i>Դանիէլ Վարուժան, «Կրօնքները»</i>	331
<i>Ֆրանց Քաֆքա, «Ժողեֆինա երգչուհին, կամ մուկերու ժողովուրդը»</i>	339
<i>Արդիական շրջանի անուններու անուանացանկ</i>	363

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Հոս դժուարութեամբ եւ դժկամութեամբ քով քով եկած էջերը ծննդաբանութիւն մը կը հետապնդեն անշուշտ, ժ/Թ. դարուն ծաւալած գեղագիտական ազգայնականութեան ծննդաբանութիւնը, իր զանազան հանգրուաններով, ու երեւան կը բերեն արդի բանասիրութեան խաղացած առաջնակարգ դերը, այդ ծաւալումին մէկ ծայրէն միւսը: Բայց միեւնոյն ժամանակ՝ տարիներու վրայ երկարող երկունքի մը պատմութիւնը բացայայտ կը դարձնեն:

Այդ պատմութեան առաջին հանգրուանն է, որ ապաստան գտած է այստեղ երկրորդ բաժինին սկիզբը, «Նախաշաւիղ» կոչուած գլուխով: Այդ գլուխը ի հարկէ 1987ին գրուած աշխատասիրութիւն մըն է, որ UCLA համալսարանը կայանալիք գիտաժողովի մը համար պատրաստուած էր, ինչ որ անհամեմատ կերպով կը լայնցնէ անձնական երկունքին ժամանակային կարկինը: Մեկնակէտը 1931ին Բենիամին Թաշեանի վարած հարցազրոյցն էր Յակոբ Օշականի հետ, ուր Օշական «հին կրօնքներով յօրինուած բարոյական բարեխառնութիւնը» ու անով զբաղող բանասէրները կը յիշէր: Ուրեմն արդէն իսկ՝ կրօնք եւ բանասիրութիւն: Առաջին անգամ ըլլալով՝ այդ բանասէրներու (իր բառով՝ «բարոյագէտներ») արտագրութեան հաւասարող աշխատանք մը կատարելու ծրագիրը կը բանաձեւէր այդտեղ Օշական, ծրագիր որ պիտի իրագործուէր տասը տարի ետքը միայն: Ես այդ տողերը կը կարդայի այսօրուան բանասէրներուն եւ անոնց յղող մտածողական փորձարկումներուն հետ կապ հաստատելով: Հորիզոնէս անդին էր այն ատեն (1987ին ուրեմն) բանասիրական կրթանքին պատմութիւնը արդիական շրջանին, որովհետեւ խորքին մէջ՝ Օշականի հորիզոնէն ալ անդին էր երբ իր հիացումը կ'արտայայտէր եւ իր կարդացած ու յիշած բանասէրներու հետքերուն վրայ քալելու փափաքը կը յայտնէր: Պէտք է ճեղքուէր այդ հորիզոնը: Վերագառնալ պէտք

էր ԺԹ. դարուն ու մանաւանդ՝ հասկնալ որ բանասիրութիւնը կարելի էր ենթարկել «ծննդաբանական» մօտեցումի, ինչպէս ըրած էր Միշէլ Ֆուքոն, իր «մարդկային գիտութիւններ»-ու ծննդաբանութեամբ: Արդի բանասիրութիւնը պէտք է պատմականացուէր ու խնդրականացուէր, յետախաղաց շարժում մը կատարուէր դէպի անոր ծննդական պահ: Տարիներ անցան մինչեւ որ անդրադառնամ այդպիսի աշխատանքի մը եւ անհրաժեշտութեան, եւ հնարաւորութեան: Այդ աշխատանքին մասնակի արդիւնքներն են որ կը ներկայացուին հոս, երկու երեսակով եւ ուրեմն սոյն գիրքին երկու բաժիններով:

Առաջին բաժինը գրուած է 2002ի ամառը: Նիւթը ազգային բանասիրութեան սկզբնաւորութիւնն էր, ԺԹ. դարու առաջին տասնամեակներուն, Հայր Մինաս Բժշկեանի եւ Հայր Ղուկաս Ինճիճեանի անուններով: Ունէի որպէս ուղեցոյց Եղուարդ Սայիտի Orientalism-ը եւ նոր լոյս տեսած Ստաթիս Կուրկուրիսի Dream Nation-ը: Կարծեմ՝ այս գիրքն է որ զիս համոզեց: Մէկը այդտեղ ինձմէ առաջ ձեռնարկած էր ազգայնացումի հնախօսութեան եւ ծննդաբանութեան, յունական իրականութիւնը ունենալով որպէս հիմք: Յայտնութիւն մըն էր, հրաշքի պէս բան մը: Եւ անշուշտ Սայիտի եւ Կուրկուրիսի ետին՝ արդէն իսկ (կամ անգամ մը եւս) Միշէլ Ֆուքոյին շուքը կար, ծննդաբանութեան կիրառումը (կիրառում մը, որ անշուշտ չէր նախատեսած Սայիտի առումով «արեւելականութիւն»ը, ո՛չ ալ Կուրկուրիսի առումով՝ «ազգայնացում»ը, ասոնք կատարեալ նորութիւններ էին): Ամէն ինչ հասկնալի կը դառնար, արդի բանասիրութեան պատմական ծրագրին եւ այդ ծրագրի խնդրականացումին ընդմէջէն: Հոս որպէս առաջին բաժին հրամցուածը ուրեմն այդ յայտնագործութեան պահին արձանագրութիւնն է, ազգայնացումին պատմական ծագումը հետապնդող աշխատանքի մը առաջին յեղումը եւ առաջին արդիւնքը: Ատկէ ետքն է, որ կազմուեցաւ Le Deuil de la philologie հատորս (2007ին լոյս տեսած, որուն անգլերէնը կայ Mourning Philology վերնագրով), ուր վերստին կը զարգացուէր ազգայնացումի երեւոյթը ԺԹ. դարու երկայնքին իր ծաւալումով եւ իր երեք հանգրուաններով (բանասիրական, ազ-

գագրական, գեղագիտական), բայց ուր նաեւ ու միեւնոյն ժամանակ՝ նոյն երեւոյթին միւս երեսակը երեւան կու գար, այս անգամ առասպելաստեղծումի գաղափարին ընդմէջէն:

Որովհետեւ այժմ կայ միւս երեսակը, սոյն հատորին մէջ երկրորդ բաժինով («Կրօնք եւ բանասիրութիւն»): Այդ երկրորդ բաժինը կազմող միաւորները («Նախաշաւիղ»էն ետք) տարբեր ոճով գրուած են սակայն: Ո՛չ թէ յայտնաբերումի, այլ աշխատանքի մը արդիւնքները ամփոփելու եւ ներկայացնելու ոճով: 1987-ի գրուածքը գաղափար շունէր կրօնքի եւ բանասիրութեան արդի կապակցութիւնը պատմականացնելու եւ «հնախօսել»ու անհրաժեշտութեան մասին: Ահա՛ ամբողջ հարցը: Այդ աշխատանքը 2002էն ետքը կատարուեցաւ ու իր առաջին հրատարակչին արձագանգը գտաւ 2007ի գիրքով: Անոր ձեռքբերումներուն հիման վրայ է որ գրուեցան «Առասպելաբանական կրօնքի գիւտը» եւ «Կրօնագիտութիւն եւ ազգաբանութիւն» վերտառուած գլուխները, իսկ աւելի ուշ՝ «Առասպել, արւեստ, քաղաքականութիւն»ը: Եւ այսօր վերջապէս այս երկրորդ բաժինը փակող՝ Քաֆքայի «Ժողեֆինա»ին նուիրուած էջերը: Ինչո՞ւ այդքան երկար ժամանակի պէտք ունեցած են ամբողջացնելու համար լման պատկերը եւ կազմակերպելու համար գեղագիտական ազգայնականութեան երկու երեսակներու դիմառդիմութիւնը: Կարծեմ՝ որովհետեւ երկրորդ երեսակին վրայ (նորէն ըսեմ՝ այն մէկուն, որ առասպելակերտում եւ ազգակերտում միասին կը մտածէ եւ այդ միասնութեան պատմական պայմանները կը հետապնդէ), ազոյց մը կը պակսէր: 2007ին՝ Գոլումպիա համալսարանի պատերէն ներս վերջին դասախօսական շարքս կը կոչուէր «Myth, Art, Politics» եւ կը վերջանար Քաֆքայի «Ժողեֆինա երգչուհին, կամ մուկերու ժողովուրդը» վիպակին ընթերցումով: 2008ի Փետրւարին, Երեւանի մէջ Ուտոպիանայի կազմակերպութեամբ կարդացուած շարքը նոյն վերնագիրը կը կրէր («Առասպել, արուեստ, քաղաքականութիւն») եւ վերջաւորութեան՝ նոյնպէս կ'ուզէր կարդալ Քաֆքայի «Ժողեֆինա»ն որպէս երկխօսութիւն մը գերման վիպապաշտներէն (Շելլինկէն, Շլեկել եղբայրներէն, ամբողջ Իէնայի խմբակէն) եկող աւանդու-

Թեան հետ. այսինքն՝ ազգակերտումը առասպելակերտումին ընդմէջէն մտածող աւանդութեան, որ իրենցմէ ետքը՝ բանասիրութեան կողմէ անգամ մը եւս ԺԹ. դարու մէկ ծայրէն միւսը ստանձնուած ու փոխադրուած է, մինչեւ Դանիէլ Վարուժան, մինչեւ Մեհեան հանդէսին հանգանակը ստորագրողները եւ իրենց ամբողջ սերունդը: Այո, բայց ինչպէս ըսի՝ ազոյց մը կը պակսէր Վիպապաշտներուն եւ Քաֆքային միջեւ: Այնպէս որ լման նիւթը կը մնար առկախ: Պակտող ազոյցը աչքիս յայտնուեցաւ 2018ին, շնորհիւ Մարինէ Կարոյեանին եւ Վակների Gesamtwerk-ի գաղափարին շուրջ իր կազմակերպած գիտածողովին:

Ահաւասիկ ուրեմն գեղագիտական ազգայնականութեան երկու երեսակները, դէմ դիմաց դրուած: Le Divil de la philologie գիրքին մէջ՝ երկու երեսակներու միասնութիւնը ենթադրուած էր: Այդ ենթադրութիւնը կարօտ է նոր քննարկումի: Բնական է՝ երկու հոսանքները անկախ չեն իրարմէ: Հաւանաբար՝ նոյն երեւոյթն են, երկուքի բաժնուած: Բանասիրութեան ծաւալումին երկու երեսներն են, անոր երկու մեծ «գիւտեր»ով: Բնիկին գիւտը, առասպելին գիւտը: Ինքնահայեցութեան պատմականացած էակին գիւտը, առասպելաբանական կրօնքին գիւտը: Եւ սակայն երբ բնիկը երեւան կը բերենք Եդուարդ Սալիտէն մեկնելով, եւ առասպելաբանական կրօնքը՝ Շելլինկի փիլիսոփայութեան կամ ԺԹ. դարուն յատուկ կրօնագիտութեան ստորոգութիւններէն մեկնելով, այդքան ալ բացայայտ չէ երկուքին միջեւ կապակցութիւնը: Կապակցութիւնը յայտնի կը դառնայ միայն երբ նկատի առնենք կայսերական իշխանութեան համակարգին մէջ՝ ենթակայ ժողովուրդներուն մօտ ազգայնացումի հոլովոյթը (եւ անոր աղիտալի վախճանը): Ահաւասիկ ինչո՞ւ դէմ դիմաց դրի բանասիրական յեղափոխութեան երկու երեսները, ինչո՞ւ անոնց կազմած միութիւնը ուզեցի ներկայացնել իր լման խնդրականութեամբ, առանց միջարկումի: Ամէն մէկը ուզեցի պահել իր բաժնին մէջ, երկուքին միջեւ ազուցումին երեւոյթը կրկին երեւցնելու համար որպէս հարց, եւ ո՞չ թէ որպէս ստուգութիւն: Բայց այդ է նաեւ պատճառը որ 1987ին գրուած «Նա-

խաշաւիղ»ը գետեղեցի հոս երկրորդ բաժնին (եւ ո՛չ թէ ըսենք՝ գիրքին) սկիզբը: Բանասիրական յեղափոխութեան երկու երեսակներուն միասնութիւնը կ'արձանագրուէր իր կողմէ: Բայց այդպէս ըլլալը հասկնալի է միայն այսօր, այսքան տարի ետքը: Հասկնալի է միայն յետադարձ ակնարկով, զատորոշելէ ետք «բնիկ»ին եւ «առասպելաբանական կրօնք»ին վերաբերող երեսակները: Եւ ամէն պարագայի՝ երկու բաժինները կարելի է կարդալ իրարմէ ամբողջովին անկախ:

Երկրորդ բաժնին ետեւը՝ յաւելուածը կողքի կողքի կը դնէ Դանիէլ Վարուժանի «Կրօնքներ» վերնագիրով մեզի հասած ձեռագիր էջերը եւ Ֆրանց Քաֆքայի «Ժողեֆինա»յին թարգմանութիւնը: Mourning Philology-ն լայն տեղ կու տար Վարուժանին: Այսօր՝ Քաֆքային կը տրուի եզրակացնելու պատիւը: Խնդրոյ առարկայ է ինչ որ կը կոչենք «արուեստ»: Զակերտի պէտք ունի: Բառը յանկարծ սկսաւ դառնալ տարտամ: Վարուժանով՝ արուեստը որպէս սուգ (աստուածներուն սուգը) ժառանգորդն էր առասպելաբանական կրօնքին, ու միեւնոյն ժամանակ՝ կը միջամտէր ազգայնացումի ոլորտին մէջ, անոր ճշմարտութիւնը կ'ըսէր, կը բովանդակէր ու կ'արտայայտէր: Քաֆքայով՝ արուեստը յիշողութիւն է այլեւս, միայն յիշողութիւն: Բայց արդէն ուրիշ ի՞նչ էր արուեստը երբ կը սգար ու կ'ազգայնացնէր: Հիմա կը մնայ լեզուն: Կամ հակառակ ուղղութեամբ՝ լեզուն կը մնայ: Վերապրող լեզուն կը յիշէ իր վախճանը:

Աւելցնենք հետեւեալը. արդիական շրջանի օտար անուններուն համար՝ սոյն գիրքին մէջ որդեգրուած է արեւմտահայերէնի հնչիւնակարգին համապատասխանող տառագարձութեան եղանակը: Անհրաժեշտ էր հետեւաբար անուանացանկ մը կազմել, որ այդ անունները միայն կը հաւաքէ ինչպէս որ կ'երեւին հոս, ամէն մէկուն դիմաց ցոյց տալով անոնց լատինատառ ձեւը:

Ա.

ԱԶԳԱՅԻՆ ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՍԿԶԲՆԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Թուականը՝ 1817: Հայր Մինաս Բժշկեան, Մխիթարեան միաբանութեան անդամ 1794էն ի վեր, կը վերադառնայ Տրապիզոն, իր ծննդավայրը, դպրոց մը բանալու համար իր ընտանիքէն ժառանգած դրամովը: Փորձը կը ձախողի, անյայտ պատճառներով: 1819ին լոյս կը տեսնէ աշխարհաբարով գրուած իր գիրքը, Պատմութիւն Պոնտոսի, որուն մէջ նկարագրուած են մէկ առ մէկ Սեւ ծովեան բոլոր քաղաքները ու գիւղաքաղաքները, իրենց հնութիւններով եւ պատմական յուշարձաններով, բայց ականատեսի կամ ճամբորդի աչքով դիտուած: Անշուշտ գրքին մէջ լայն տեղ կը գրուէ Տրապիզոնի նկարագրութիւնը: Բայց երկու անգամ՝ Բժշկեան կը հաղորդէ ճամբորդութեան ընթացքին իր վիքարական ներկայացուցիչի հանգամանքը ու կը հաղորդէ նոյնիսկ Սեւ ծովի շուրջ իր ճանապարհորդութեան թուականները՝ 1817էն 1819: Նոյն անձն է ուրեմն, կասկած չկայ, որ մէկ կողմէ՝ դպրոց կը հիմնէ Տրապիզոնի մէջ եւ կը պայքարի երկու տարի այդ դպրոցին գոյութիւնը ապահովելու համար, ու միաժամանակ՝ կը ճամբորդէ իբրեւ եկեղեցական ներկայացուցիչ եւ իբրեւ հնախոյզ ճանապարհորդ Սեւ ծովեան մեծ ու փոքր կայքերն ու կայանները պատելով: Կամ արդեօք չի՞ պտտիր եւ իր շրջապտոյտը Պոնտոսի շուրջ զուտ հնարք մըն է, գրական հնարք մը: Անկարելի է գիտնալ: Այս երկդիմութիւնն է, այս անորոշութիւնը, որ կը յատկանշէ հայերէն լեզուով գրուած ու տպուած առաջին ուղեգրութիւնը: Գրական սեռի մը սկզբնաւորութիւնն է թերեւ: Անկասկած՝ հրամացուածը գրականութիւն չէ սակայն, մեր արժեչափերով դատուած: Մասնագէտները կ'ըսեն՝ բանասիրական-տեղագրական երկասիրութիւն մըն է: Այո, բայց գրուած է զբօսաշրջիկական ուղեցոյցի մը ձեւով, ինչպէս գրուած էր մեր թուարկութեան Բ. դարուն յոյն «հնախօս» Պաւսանիասի հնախուզական ուղեցոյցը: Այդ սեռը անուն մը ունի հայերէնով: Մխիթարեաններու բառով՝ կը կոչուի ստորագրութիւն: Երկդիմութիւններու վրայ հիմնուած բարդ կառոյց մըն է «ստորագրութիւն» ըսուածը:

Կը պտտի եւ կը պտտցնէ ներկային ու անցեալին մէջ միա-
ժամանակ: Կը նկարագրէ ներկայ վիճակը հնուիթիւններուն:
Կամ հակառակը. կը նայի ներկային ու կը տեսնէ անցեալը:
Կը ներկայանայ իբրեւ իսկական ուղեւորութիւն եւ ուղեգրու-
թիւն: Կը ստեղծէ ուրեմն աշխարհագրական տուեալներով
յագեցած իրական ճանապարհորդութեան մը պատրանքը:
Մինչդեռ խորքին մէջ՝ պտոյտ մըն է անցեալին մէջ: Միշտ
նոյն անորոշութիւնը: Ճամբորդը կեդրոնն է հնախուզական
պատումին եւ սակայն առնուազն առաջին ակնարկով՝ ոչինչ
կ'ըսուի ճամբորդին մասին:

Պարագան շատ նման է Բժշկեանի միւս անուանի գիրքին՝
Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, այս մէկը՝ գրաբարով
գրուած եւ 1830ին լոյս տեսած: Այդ երկու գործերը ընդ-
հանրապէս կը կարդացուին, եթէ կարդացուին, իրենց հաղոր-
դած պատմական տուեալներուն եւ տեղեկութիւններուն
համար: Երբեք չեն կարդացուած իրենց գրութեանական
հանգամանքին եւ օրինավիճակին համաձայն, իբրեւ ուղե-
գրութիւններ: Երբեք չէ հարցուած, թէ ինչ է ուղեգրութիւն
կոչուածը, թէ ինչ տեղ կը գրաւէ ժԹ. դարու սկիզբի մտա-
ծողական համակարգին մէջ, այսինքն՝ այն համակարգին՝
որ քսան տարուան մէջ ծնունդ տուած է 11 կամ 12 հատորով
շարադրուած համաշխարհային աշխարհագրութեան մը,
Ստորագրութիւն չորից մասանց աշխարհի (1802-1806), Եղա-
նակ Բիւզանդեան տարեգրքի 18 հատորներուն (1803-1820),
Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց գրքին (1822), Երեքն ալ՝
Ղուկաս Ինճիճեանի յղացումով, գործադրութեամբ եւ հեղի-
նակութեամբ, առանձին կամ գործակցաբար, 1815ի շուրջ
յղացուած բայց 1835ին լոյս տեսած Հնախօսութիւն վերնա-
գիրը կրող եռահատոր աշխատասիրութեան (կրկին՝ Ղուկաս
Ինճիճեանի գրիչէն), կամ Եւսեբիոս Կեսարացիի Քրոնի-
կոնի երկու շքեղ թարգմանութիւններուն (1818): Թէ ինչ է
այդ «համակարգ»ը, թէ իսկապէս արժանի է «համակարգ»
անուանումին, թէ ինչո՞ւ ուղեգրութիւնը կեդրոնական տեղ
պէտք է գրաւէր անոր ճարտարապետութեան եւ ուրեմն
նկարագրութեան մէջ, թէ ժԹ. դարու երկրորդ տասնամեակին